

Angi János

Közgyűjteményeink helyzete 1956 előtt és után

A magyar tudományos intézmények, a felsőoktatás, a közgyűjtemények második világháború utáni átalakítása, szovjetizálása, sztálinizálása több ütemben, hullámokban történt meg 1945 és 1949 között. Előadásomban a közgyűjteményekre, főként a múzeumi világra, s azon belül is a debreceni Déri Múzeumra koncentrálok. Az így is rendkívül szerteágazó témakörben két területre kívánok figyelmet fordítani: az intézményi keretekre és a személyi kérdésekre.

Ami az országos szcénát illeti: 1945-ben a *Magyar Nemzeti Múzeum* igazgatóját, Fettich Nándor (a honfoglalás korával foglalkozó) régészt alig 45 évesen nyugdíjazták. Fizikai munkás lett, de ötvösművészként folytathatta művészi munkásságát. Helyére a híres numizmata, Huszár Lajos került. Ő egy újabb tisztogatási hullámnak 1949 januárjában esett áldozatul, formálisan egy műkincslopás miatt fegyelmivel távolították el a Nemzeti Múzeum éléről. Végleges utódját csak 1956-ban találták meg a Debreceni Egyetemen 1946-ban diplomázott régész, Fülep Ferenc személyében, aki a Kádár-korszakban egészen 1986-ig vezethette az intézményt.

Ugyanebben ez ütemben, 1949-ben váltották le a *Szépművészeti Múzeum* éléről Genthon Istvánt, akit egyúttal akadémiai tagságától is megfosztottak. Itt is 1956-ra találtak végleges utódot Pigler Andor személyében, aki 65 éves koráig, 1964-ig állt a Múzeum élén. Az *Iparművészeti Múzeumban* szinte évente történt váltás, míg 1949-ben Dobrovits Aladár egyiptológus került az igazgatói székbe, egészen 1961-ig.

A Nemzeti Múzeum szervezeti rendjét az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet változtatta meg. Ez a szovjet mintát alapul véve leválasztotta a Magyar Nemzeti Múzeumról a Néprajzi Múzeumot, a Természettudományi Múzeumot és önálló intézménnyé tette az Országos Széchényi Könyvtárat is. A folyamat illeszkedett egy országos kampányhoz: ekkor került sor a Magyar Tudományos Akadémia átszervezésére és az akadémikusok között a politikai tisztogatások végrehajtására; a kulturális folyóiratok jelentős részének megszüntetésére; a különféle művészeti ágakban a szocialista realizmus dominanciájának kiépítésére; az együtt nem működő tudósok, művészek, kulturális személyiségek emigrációba kényszerítésére vagy elhallgattatására.

A városi-megyei muzeális intézményeken, így a debreceni Déri Múzeumon némileg más ütemben söpörtek át a sztálinista átalakítás és tisztogatás hullámai, mint az országos közgyűjteményeken. A vidéki múzeumokra sokáig alig fordítottak figyelmet.

1945-ben a Déri Múzeum életében az első nagypolitikai befolyás akkor jelentkezett, amikor a főépület dísztermét vették igénybe március 29-től folyamatosan a népbírói ítéletek céljára. Minden héten 2-3-4 napon át folytak a tárgyalások. Ezek nyugodt menetét két ízben, április 26-án és november 29-én népitételnek aposztrofált rombolás zavarta meg.¹ A második ilyen eset után – az akkor egyébként még nem is fűthető – terem illetően célú igénybevételét már nem engedte a helyi hatóság.

A kiállítások tematizálása jelent meg újabb politikai igényként. A szovjet megszállás utáni első kiállítás a múzeumban egy antifasiszta rajzkiállítás lett, mely 1945. április 6-án nyílt meg. A születő Ady-kultusz egy Ady-szoba berendezését, az 1848-as 100. évforduló egy szabadságharci emlékszoba felavatását eredményezte. Mindezek megelőzték az állandó kiállítások 1949–1951 közötti újraindítását.

Az 1948-ban megjelentetett, összevont 1943–1947-es Múzeumi Évkönyvbe már beszüremkedett az új politikai irány. „1943. január 11-én a kitűnően felszerelt orosz hadosztályok megindították nagyszabású offenzívájukat Sztálingrád ellen és az orosz arcvonal középső szakaszán. Ez a hatalmas támadás a germán világhatalmi törekvések túlméretezett ábrándjait derékban kettétörte és döntően befolyásolta a magyar történelem és művelődéstörténet irányát és alakulását. Az előírt munkatervet azonban a rendkívüli izgalmas légkörben is, igyekeztünk végrehajtani” – írta Sőregi János igazgató az 1943. évről szóló beszámoló első bekezdésében. Ugyanő költői képpel emlékezik meg Debrecen negyedik, 1944. szeptember 27-i bombázásáról, amikor bombatalálatok és súlyos károk érték a Déri Múzeum – tavasz óta a nagyközönség előtt bezárt – épületét: „Por-, füst és vérvörösben vonaglott egy letűnt korszak szenvedésbe kárhozott világa”.²

Gyors beavatkozás a személyi állomány összetételébe nem történt. Sőregi János, akinek elévülhetetlen érdemei voltak a Déri Múzeum műkincseinek megóvásában, egészen az államosításig, 1950-es kényszernyugdíjazásáig a múzeum élén maradhatott.

A Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége jegyzéket állított össze még 1944-ben a felügyelete alá tartozó közgyűjteményekről, s egyéb muzeális gyűjteményekről és könyvtárakról. A felsorolt közgyűjteményeket a következő kate-

¹ Hogy pontosan mi volt a népbírói ítéletekhez kapcsolódó „rombolás” és „népitétel”, talán a korabeli sajtóból és a levéltári anyagból lenne kideríthető, de a Déri Múzeumban őrzött anyagból nem értelmezhető.

² *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1943–1947.* Írta Sőregi János múzeumigazgató. Városi Nyomda, Debrecen, 1948, 21.

góriákba rendezte, fenntartásuk szerint: vármegyei, városi (19, ha a trianoni határokat vesszük alapul, köztük a Déri Múzeum), egyesületi, egyházi, állami.

A magyarországi múzeumokat – az egyházi gyűjtemények kivételével – 1949-ben államosították. A kor új szokásai szerint nem törvénnyel, csak egy törvényerejű rendelettel, a már idézett 13. számúval „a múzeumokról és műemlékekről”. A rendelet mintegy száz akkori intézményt érintett. A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja csak a következő évben, 1950-ben kezdte meg működését, és a múzeumok állami kezelésbe vétele ténylegesen 1951. január 1-jével következett be.

Államosították az intézményt és gyűjteményét, azonban – az akkor szokásos szakszerűtlenségnek köszönhetően – megfélekedtek az épület államosításáról, így az egészen 1962-ig a telekkönyvi adatok szerint Debrecen város tulajdonában maradt. Az állam 1951 nyarán a Múzeum ősnymtatványait, értékes köteteket, Oláh Gábor, Csokonai Vitéz Mihály és az Ady Társaság könyvtárát, nyomtatványok ezreit az Egyetemi Könyvtárnak adta, a pontos darabszám mindmáig megállapíthatatlan maradt.

1951-ben jogilag leválasztották a Dériről a múzeum könyvtárát, majd 1952-ben ezen alapulva létrehozták a Hajdú-Bihar Megyei Könyvtárát. Az ide vonatkozó miniszteri határozat 15000 kötetes könyvállományt írt elő, de ezt az igényt a mintegy 26-27 000 múzeumi kötet és a városi könyvállomány bevonásával több, mint 40 000 kötetre sikerült feltornáznia. „*A megyei könyvtár, megyénk új, jelentős kulturális intézménye december 21-én, Sztálin elvtárs születésnapján nyílik meg*” – adta hírül a *Néplap* 1952. december 3-i száma. Arról már nem számolt be a helyi sajtó, hogy a Déri Múzeumból elvitt könyvesládákat ki sem nyitották, sőt az állomány nagyobbik részét a múzeum épületéből a megnyitó idejéig el sem vitték.

Minthogy a vidéki múzeumok még ekkor sem kerültek be az országos kultúrpolitika fókuszába, 1950 áprilisában a jeles szakembert, történészt és néprajzkutatót, (egyetemünk későbbi díszdoktorát) Balogh Istvánt nevezték ki a Déri Múzeum igazgatójának. Kinevezését ekkor még csak néhány hónapig akadályozta, hogy korábban a koalíciós időkben politikai tisztségeket vállalt: először Szatmár-Bereg-Ugocsa megye, majd 1946 januárja és 1948 augusztusa között Hajdú megye főispánja, 1947-48-ban egyúttal Debrecen város főispánja is volt a Nemzeti Parasztpárt képviselőjeként. Felmentését 1948 augusztusában az akkori belügyminiszter, Kádár János írta alá. A néhány hónapig állástalanul maradt Balogh István formálisan a Nemzeti Múzeumba, a valóságban korábbi munkahelyére, a Déri Múzeumba került vissza, ahol Sőregi János nyugdíjazása után felkérték igazgatónak is.

1952-től a múzeumügyet a Népművelési Minisztérium XVI. ügyosztálya intézte, amelyet fontossági sorrendben még a cirkusz- és varietéosztály is megelőzött.

Az igazgatóváltásoknál talán nagyobb gondot okozott a munkatársak politikai okokból történő rendszeres mozgatása, a „káderkörforgónak” elnevezett folyamat. Balogh István 1956 decemberében némileg elkeseredetten írta le a múzeum előző 9 évét értékelő beszámolójában: „*A főleg a tudományos és technikai személyzet sorában tapasztalt évenkénti változás, ami alól a Déri Múzeum sem volt kivétel, sok szépen indult kezdeményezést szakított félbe és a hosszabb távlatú tervek megvalósítását illuzórikussá tette. Nagyon nehéz volna szálára bontani azt a szöveget, amely ezt az állapotot előidézte, azonban az állítható, hogy egy-egy tájmúzeum régészeti, néprajzi és helytörténeti problémáival való állandó és elmélyült foglalkozáshoz a kutatók, az intézményben dolgozók állandósága elengedhetetlenül szükséges.*”³

A forradalom után már nem maradhatott megtorlatlanul a nem-kommunista politikusi múlt. Jóllehet 1956-ban nem vállalt szerepet a Nemzeti Parasztpárt (akkor: Petőfi Párt) újjáalakításában, mégis koncepciós eljárást indítottak Balogh István ellen. 1957-ben leváltották az igazgatói posztról. Azonban nemcsak pozícióját, de egyúttal állását is elveszítette, sőt, hosszú évtizedekig még Debrecenben sem vállalhatott tudományos munkát. Utódja a Déri Múzeum élén Béres András lett. Az új igazgató 1960-61-ben újrarendeztette az állandó kiállításokat, immár nyilvánvalóan az új éra elvárásai szerint.

1956 után a „tanácsosítás” elérte az oktatási és kulturális életet is. Előbb az államosított középfokú iskolákat, utána a könyvtárakat, majd a színházakat adták megyei tanácsi kézbe. Ezt követte a megyei múzeumi szervezetek kialakítása 1962-től (egy 1961 őszi határozat nyomán). „*Megkezdődött a múzeumok tanácsi kezelésbe adása. A Déri Múzeum, valamint a megyében levő múzeumok és gyűjtemények átadása folyamatban van a megyei tanács végrehajtó bizottságának*” – adta hírül a *Hajdú-bihari Napló* 1962. január 12-én. Még 1961. december közepén készült az első jegyzőkönyv az átadásról, amely először rögzítette az épület felújítási hiányosságait, a gyűjtemény világháborús veszteségeinek számba nem vételét, a revíziós jegyzékek hiányát. 1962-63-ban megszűnt a Déri Múzeum önállósága, melyet csak 2013-ban nyert vissza.

Jellemző, hogy az 1960-as évek átszervezéseit csak alacsonyabb rendű jogszabályokkal vezényelték le. Törvényerőre a múzeumi átszervezési folyamatot is csak 1963-ban, egy törvényerejű rendelettel emelték. Jellemző a kor törvénykezésére, hogy abban az évben, 1963-ban a magyar országgyűlés egyetlen törvényt alkotott (az állami költségvetésről), emellett az Elnöki Tanács 36 törvény erejű rendeletet adott ki. Mindezt a konszolidáció kulcsévében, az utolsó 1956-os halálös ítélet végrehajtása és a politikai közkegyelem évében! (Egyébként a közkegyelmet is törvényerejű rendelettel hirdették ki).

³ *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1948–1956.* Szerk. Balogh István. Déri Múzeum, Debrecen, 1957 (valójában 1958), 14–15.

A múzeumi átszervezést előíró törvényerejű rendelet végrehajtási utasítása 1965 januárjában jelent meg, ezt rövidesen követte az ügyrend (a 136/1965. számú miniszteri utasítás). 1966-ban tették közzé a múzeumi nyilvántartási szabályzatot. Ezzel zárult le – legalábbis jogi értelemben – a megyei múzeumi rendszer kialakítása.

Végezetül engedtessek meg, hogy három múzeumi vezetőtől idézzek egy-egy bekezdést az 1930 óta eltelt időszakból. Bármilyen történelmi minősítésnél plasztikusabban mutatja meg a korszak változásait:

– 1930 : „*A főbejárat felett van Debrecen város nagy címere, alatta e sokat jelentő felírással: «Épült Debrecen szab. kir. város áldozatkészségéből 1926». Mert valóban Debrecen város közönsége szokatlan nagylelkű áldozatot hozott, midőn e nagyszabású kultúrintézmény felépítésének összes költségeit ... a múzeum mintaszerű berendezésének és felszerelésének nagy terheit a nemzeti kultúra továbbfejlesztésének céljaira oly nagylelkűen és megértéssel megszavazta.*”⁴

– 1938 : „*A művelt magyar közönség érdeklődésének elmélyülése, a látóhatár örökös tágulása, a tudás és ismeret utáni szomjúság állandó növekedése kötelez bennünket arra, hogy múzeumunkat minél tökéletesebbé tegyük. Legfőbb törekvésünk az, hogy ebben az intézményben minden rendű és rangú látogató megtalálja a maga lelki felüdülését, szórakozását... a mi Déri Múzeumunk ... Csinos épületben, elegáns bútorzatban, tanítórendszerű elrendezésben szolgálja a magyar és egyetemes kultúrát.*”⁵

– 1978 : „*A személyi kultusz hibáit kihasználva 1956 őszén ellenforradalmi felkelés tört ki. Az ellenforradalmi kísérletet a kommunisták, népünk haladó erői a Szovjetunió internacionalista segítségével leverték, megvédték az alapvető demokratikus vívmányokat... A munkáshatalom védelmére alakult munkásőregységek azóta is a szocialista haza tettekre szelvédelmezői.*”⁶

Szerencsére 1989 óta ez már nincs így!

De felmerül a kérdés: hogy állunk a látogatókkal ebben a korszakban? Hiszen a múzeum, végül is, a látogatókért van. Ezzel akkor sokáig nem törődtek. Miközben az utolsó, Magyarország számára békét jelentő években, 1938-39-40-ben a Déri Múzeumnak hivatalosan 49 490, 51 343 és kerekén 50 ezer látogatója volt, addig az 1949–1957 közötti időszakban a látogatószám rendre 50 ezer alatt maradt. Ahogyan Balogh István, már idézett beszámolójában, 1956 decemberé-

⁴ *Vezető Debrecen sz. kir. város Déri-Múzeumában.* Összeállította Ecsedi István igazgató. Városi Nyomda, Debrecen, 1930, 20–22.

⁵ *Vezető a debreceni Déri Múzeumban.* Második, átdolgozott és bővített kiadás. Összeállította Sőregi János múzeumigazgató. Városi Nyomda, Debrecen, 1939, 5.

⁶ *Vezető a Déri Múzeum kiállításaihoz.* Módy György közreműködésével szerk. Dankó Imre. Déri Múzeum, Debrecen, 1978 (valójában 1980), 133–134 (az idézett szöveget Csicsai Károly írta).

ben fogalmazott: „Az állandó és időszakos kiállítások hatalmas látogatói tömeget mozdítottak meg. A látogatók száma azonban még nem érte el az 1939. évi legmagasabb csúcst, bár 1952-ben már alig néhány ezerrel maradt alatta.”

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a közgyűjtemények országos átalakítása illeszkedett a sztálinista kultúrpolitika főáramához. A nagyobb intézményeket szétdarabolták, a megyei, városi, egyesületi tulajdonban lévő múzeumokat államosították. Két nagyobb hullámban lecserélték az igazgatókat: először 1945-ben majd 1949–50-ben, számos, nem-kommunista tudóst elbocsátottak állásából. Ezzel szemben a vidéki közgyűjtemények egy ideig nem voltak a kultúrpolitika érdeklődésének fókuszában. Amint egy más ritmus szerint ezeket a múzeumokat is elérte a sztálinizálás, hasonló megfontolások szerint alakították át ezen intézményeket is. A folyamatot a megyei tanácsok alá rendelés, a megyei múzeumi és könyvtári szervezetek létrehozása tetőzte be, immár a Kádár-rendszerben. Így könnyebb volt őket kézben tartani, irányítani, politikailag instruálni. Ezen megyei múzeumi kényszerszervezetek szétbontására megkésetten, csak 2013-ban került sor. Ekkor kapta vissza múzeumát, a Déri Múzeumot, Debrecen városa. És büszkén jelenthetem, a látogatószám már minden évben meghaladja az 1939. évi csúcst!